
Отримано: 29 листопада 2017 р.

Прорецензовано: 13 грудня 2017 р.

Прийнято до друку: 22 грудня 2017 р.

e-mail: harat2009@ukr.net

DOI: 10.25264/2522-9672-2017-2(14)-38-51

Гарат І. В. Філософсько-богословська спадщина та культурно-просвітницька діяльність Ісакія Борисковича. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Релігієзнавство»*. – Острог : Вид-во НУ«ОА», 2018. № 2(14). С. 38–51.

УДК 929:82.09

Гарат Іван Васильович,
*аспірант кафедри релігієзнавства і теології
Національний університет «Острозька академія»*

ФІЛОСОФСЬКО-БОГОСЛОВСЬКА СПАДЩИНА ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІСАКІЯ БОРИСКОВИЧА

Досліджено філософсько-богословську спадщину Ісакія Борисковича. З'ясовано, що саме ідеї ісихазму вплинули на становлення його як видатного культурницького та просвітницького діяча. Проаналізовано творчу спадщину Ісакія Борисковича, яка знайшла своє виявлення у «практичному ісихазмі». Встановлено, що основна праця І.Борисковича «Совітовання о благочестії» є філософсько-богословським та суспільно-культурним маніфестом ісихастських ідей в Україні.

Ключові слова: *Ісакій Борискович, ісихазм, «практикуючий ісихазм», філософсько-богословська спадщина, «Совітовання о благочестії», просвітницька діяльність.*

Ivan Harat,
*postgraduate student of the Chair of Religious Studies and Theology of the
National University of Ostroh Academy*

PHILOSOPHICAL AND THEOLOGICAL HERITAGE, CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITY ISAKIA BORISKOVYCHA

The philosophical and theological heritage of Isaiah Boriskovich was studied. It was found out that the ideas of hesychasm influenced the formation of him as an outstanding cultural and educational figure. The author analyzes the creative heritage of Isaac Boriskovich, who found his application in «practical hesychasm». It has been established that I. Boriskovich main work «The Commemoration of Piety», is a philosophical, theological and socio-cultural manifesto of hesychastic ideas in Ukraine.

Key words: *Isakiy Boriskovich, hesychasm, «practicing hesychasm», philosophical and theological heritage, «The Commemoration of Piety», educational activities.*

Постановка проблеми. Релігійно-філософська думка України кінця XVI – початку XVII ст. розвивалася у парадигмі християнського неоплатонізму. Її виразником були ідеї ісихазму, які зародилися у Візантії й на Балканах в XV ст., а згодом знайшли свій вияв у богословствуванні релігійно-філософської школи «острозьких традиціоналістів» (Острозький та Дерманський культурно-релігійні осередки). Репрезентантами ісихастських ідей в Україні були Василь Суразький, Іван Вишенський, Віталій Дубенський, Даміан Наливайко, Ісайя Копинський, Афанасій Филипович, а серед «практикуючих ісихастів» – Ісакій Борискович, Іов Княгиницький та Іов Желізо. Релігійно-богословська, просвітницька діяльність цих «практикуючих ісихастів» мала значний вплив на створення та діяльність православних культурних осередків, зокрема Острозьку академію, Дерманське братство, Луцьке Хрестовоздвиженське братство, Скит Манявський і Почаївський монастир. Проте, попри значне зацікавлення ісихастськими ідеями та його визначальний вплив на філософсько-богословську думку, розвиток культури України кінця XVI – початку XVII ст. загалом, дослідження цієї тематики сучасниками не є на сьогодні комплексним та системним, що, власне, робить вивчення цієї проблеми актуальним.

Історіографія дослідження просвітницької діяльності культурно-релігійних осередків «острозьких традиціоналістів» започаткована ще в XIX ст. Серед її дослідників можна виокремити П. Жуковича, І. Каманіна, М. Кояловича, І. Малишевського, П. Стельмашенка, К. Харламповича. Проте їхні роботи зазвичай містили суб'єктивні інтерпретації, наголошували на значимості ісихазму в боротьбі з поширенням уніатизму та католицизму й водночас на захисті православ'я і «руської народності». Принагідно наголосимо, що в дослідженнях цих авторів не акцентувалося на українському національному характері ісихазму. Більше того, наголошувалося на його «загальноросійськості» .

Інтерес до діяльності Острозького й Дерманського релігійно-культурних центрів спостерігався в українських дослідників національного спрямування. Йдеться про І. Власовського, М. Грушевського, К. Копержинського, М. Костомарова, митрополита Іларіона (І. Огієнка), І. Франка, М. Возняка. В їхніх дослідженнях присутня загальна тенденція вписати діяльність князя В.-К. Острозького та його культурно-просвітницьких осередків у контекст української національної історії. Однак ці дослідники, як правило, не концентрували увагу на

традиціоналізмі острозьких книжників, обминаючи увагою їхні ісихастські погляди. Ісихазм, здебільшого, не викликав інтересу в дослідників, його ніби намагалися ігнорувати. Тому ця релігійно-філософська течія знаходилася на маргінесі зацікавлень науковців.

Наукове зацікавлення діяльністю Острозького релігійно-культурного центру відродилося у роки незалежної України. Саме в Національному університеті «Острозька академія» проводяться дослідження острогіани, одним із результатів якого стало видання об'ємної енциклопедії «Острозька академія» [11]. У ньому, а також за його межами, низка українських дослідників вивчає острозький феномен, його значення в розвитку української культури. В цьому сенсі варто відзначити роботи Д. Ісаєвича [5], П. Сауха [14] та Я. Стратія [17].

Останнім часом в українській історіографії простежується інтерес до елітарних верств України епохи Середньовіччя та раннього модерну, зокрема їхньої духовної культури. Це стосується доробку О. Однороженка [12], В. Собчука [15], Н. Старченко [16], Н. Яковенко [18]. В них розглядалися певні аспекти діяльності князя Василя-Костянтина Острозького, а також персоналій, які були пов'язані з ним. Зокрема йдеться тих, які належали до Острозького та Дерманського релігійно-культурних центрів. Однак у цих студіях не приділялося достатньої уваги острозьким книжникам-традиціоналістам, не аналізувалися їхні погляди, не розглядалася й діяльність «практикуючих ісихастів», зокрема їхня роль у релігійно-церковному житті тогочасної України. Власне, це і є головним завданням нашого дослідження.

Такий стан речей обумовлювався не стільки тим, що ісихазм не зайняв помітного місця у поглядах острозьких книжників, скільки тим, що не вписувався в «концепт прогресивності», який і нині продовжує впливати на дослідників. Через це чимало українських науковців не тільки дистанціюються від вивчення ісихазму, а й трактують його в негативному аспекті.

Лише в останній час цим питанням почалася приділятися певна увага в українській науковій літературі. Тут варто відзначити роботу С. Гуменюк, присвячену традиціоналізму острозьких книжників [3]. Також вийшла монографія П. Кральнока й М. Якубовича «Василь Суразький: апологія православної традиції» [9], де велика увага приділена традиціоналізму окремих діячів Острозького релігійно-культурного центру. В цих роботах акцентується, що в основі острозького традиціоналізму був ісихазм. Також на ідеї неоплатонізму й похідно-

го від нього ісихазму в українській культурі в окремих своїх роботах звертав увагу П. Кралюк [6,7,8].

Для комплексного дослідження ісихазму в Україні варто врахувати персоніфікований підхід до інтерпретацій ісихастських ідей у творчості видатних його представників, найперше тих, для кого ісихазм знайшов своє предметно-практичне застосування. Тому, не випадково, метою і завданням статті є спроба розкрити всі грані життєпису Ісакія Борисковича – одного із визначних представників «практикуючого ісихазму» в Україні кінця XVI – першої половини XVII ст., культурно-просвітнього діяча, мало знаного в академічних дослідженнях сучасної гуманітаристики. Сучасна гуманітарна наука намагається заповнити «пробіли» соціокультурного простору раньо-модерного періоду становлення української нації, акцентуючи увагу на персоніфікованій, а не суспільно-політичній складовій становлення та розвитку філософії, релігії, історії, культури України загалом.

Виклад основного матеріалу. До представників ісихазму, які були пов'язані з Острозьким релігійно-культурним центром, передусім належать письменники-полемісти Василь Суразький, Іван Вишенський, поет Віталій Дубенський, перекладач Кипріян, письменник Даміан Наливайко, а також «практикуючі ісихасти» Іов Княгиницький, Іов Желізо (Почаївський) та Ісакій Борискович. Погляди ісихастів знайшли певне відображення в творах інших острозьких книжників – Герасима Смотрицького, Клірика Острозького, Даміана Наливайка. Про всіх названих авторів та діячів існує значна наукова література. Щоправда, одним із них, передусім Івану Вишенському, приділена чи не найбільша увага. Натомість інші названі автори, які за життя й незадовго після смерті користувалися неабиякою популярністю, практично були обділені увагою дослідників.

Біографічні дані про Ісакія Борисковича не є надто репрезентативними. Коротку реконструкцію його життєвого шляху подано у праці П. Кралюка «Луцьке Хрестовоздвиженське братство» [Див. докл. 6, с. 25-28, 43-44]. Він вважає, що Ісакій Борискович є автором відомого твору «Совітованіє о благочестії», який поправу можна вважати програмою «політичних ісихастів» [8, с. 85-87]. Саме в цьому творі є згадка про Івана Вишенського та близьких йому афонітів, зокрема книжника Кипріяна.

З незначних, інколи фрагментарних відомостей про Ісакія Борисковича, більшість із яких отримуємо з життєписів Івана Вишенського, Гедеона Балабана та Василя-Костянтина Острозького, спробуємо

реконструювати його біографію. Отже, за припущенням багатьох дослідників, Ісакій Борискович (? – 1643) [Див. докл. 6, с. 25-28, 43-44] народився в міщанській родині на Волині. Майже відсутні відомості про його освіту. Однак, судячи з його діяльності, можна припустити, що він був досить освіченою людиною. Можливо, студіював в Острозькій академії, адже його діяльність була пов'язана з князем В.-К. Острозьким. Зокрема, у 1602 р. Ісакій Борискович за його підтримки був обраний настоятелем Дерманського Свято-Троїцького монастиря. Він намагався його реорганізувати й перетворити в релігійно-культурний центр [11, с. 102-103].

На думку Д. Однороженка, священничий постриг Ісакій Борискович отримав у Степанському монастирі, який знаходився під опікою князя В.-К. Острозького. Це припущення спирається на документальний факт згадки про нього під 1597 р. як ігумена Степанського монастиря [11, с. 58].

Визначальну роль на формування Ісакія Борисковича як репрезентанта ісихастських ідей мав Афонський духовно-культурний осередок та знайомство з Іваном Вишенським і Мелетієм Пігасом. Під час перебування на Афоні він й перейняв ідеї ісихазму.

Діяльність Ісакія Борисковича на теренах України пов'язана з осередками на Волині, зокрема, він був ігуменом Дерманського Свято-Троїцького монастиря, засновником та очільником Дерманського релігійно-культурного осередку, який продовжував традиції Острозького релігійно-культурного центру. Також він був одним із засновників Луцького Хрестовоздвиженського братства.

Відомо, що львівський архієпископ Гедєон Балабан після Берестейської церковної унії 1596 р. послав Ісакія Борисковича (ймовірно був присутній під час унії в опозиції; згадується як архімандрит Степанський Ісакій [10, с. 84]) до східних православних патріархів (тоді він відвідав Константинополь, Олександрію, Антіохію [11, с. 58]) за відповідними інструкціями й матеріалами. Про цей факт не маємо документального підтвердження у Мелетія Пігаса, проте він міститься у творі Івана Вишенського «Короткослівна відповідь Феодула...» [1, с. 142]. Ще одним підтвердженням цього є більш пізніша інвентарна згадка цього монастиря від 11 березня 1627 р., де Ісакій Борискович підписався як єпископ Луцький і Острозький, а також як «строїтель Степанського монастиря» [10, с. 84].

Варто зазначити, що Ісакій Борискович вважав себе учнем патріарха Мелетія Пігаса, котрий висвятив його на диякона, а патріарх

Кирило Лукаріс – на пресвітера. Про ці події свого життєпису Ісакій Борискович пише в листі до Московського патріарха Філофея [10, с. 84]. У 1621 р. Єрусалимським патріархом Феофаном він був висвячений на єпископа Луцького й Острозького [11, с. 58-59].

Причетність до антиунійного оточення князів Острозьких, дружні відносини з тогочасною православною елітою визначили долю Ісакія Борискевича, котрий став «дипломатом» у час становлення унійної полемічної дискусії. Саме через нього Гедеон Балабан, котрий з проєкції В.-К. Острозького був обраний патріаршим екзархом православної Церкви в Україні й Білорусі, передав нове видання книги єзуїта Петра Скарги «Про єдність Церкви Божої під єдиним пастирем» Олександрійському патріарху Мелетію Пігасу. А останній, на думку М. Грушевського, у свою чергу, через Ісакія Борисковича направив цю книгу на Афон для вивчення Іваном Вишенським [2, с. 235]. Дискусія між титанами релігійно-богословської думки XVI-XVII ст. започаткувала процес полеміки прихильників та противників унії, пошуку «чистоти» віри.

Повернувшись на батьківщину близько 1602 р., Ісакій Борискович став ігуменом Дерманського Свято-Троїцького монастиря. Як уже зазначалося, цей монастир В.-К. Острозький намагався перетворити на потужний релігійно-культурний центр, який би стояв на захисті православ'я [11, с. 95-102]. У Дермані він намагався зібрати українських православних інтелектуалів-книжників, які б могли дискутувати з римо-католиками, прихильниками унії й чинити протидію католицькій експансії. До таких, зокрема, належали вже згадані перекладач Кипріянін і письменник Даміан Наливайко. Оскільки через різні обставини в Дермані не вдалося створити потужний православний релігійно-культурний центр, Ісакій Борискович змушений був полишити його чернечу обитель.

Вважається, що близько 1614 р. він знову поїхав на Схід, побував на Афоні. Звідти написав листа, де іменував себе колишнім проігуменом Дерманським [10, с. 84]. Повернувшись Ісакій в Україну близько 1617 р. і став ігуменом Чернчицького православного монастиря біля Луцька [11, с. 58]. Оскільки цей монастир теж знаходився у володіннях князів Острозьких, тому його ченці після Берестейського собору 1596 р. відмовилися приймати унію [4, с. 730]. Фактично Чернчицька православна обитель виконувала приблизно таку ж функцію, як і Печерський монастир у Києві.

Перебуваючи на становищі ігумена Чернчицького монастиря, Ісакій Борискович став одним із засновників Луцького Хрестовоздвиженського братства, яке вповні продовжило традиції Острозького релігійно-культурного центру. Напередодні, у 1620 р., Ісакій Борискович у Києві зустрічався з Єрусалимським патріархом Феофаном, який позитивно відгукнувся про нього й надав свою протекцію [10, с. 84]. Луцьке Хрестовоздвиженське братство виникло за складних обставин, коли Православна Церква в Україні фактично опинилася поза законом (заборона діяла з 1620 до 1633 рр.) й відбувалися зміни конфесійної приналежності української шляхти, яка все більше окатоличувалася. Варто зазначити, що засновниками Луцького Хрестовоздвиженського братства, окрім Ісакія Борисковича, були ієромонах Григорій (Герасим Микулич, ігумен Чернчицького монастиря, ктитор братства), ієромонах Паїсій Мостицький, Мойсей Ілкович Соловицький – священник Дмитрівської церкви, яка була одним із найстаріших православних храмів Луцька, отець Іван Яровицький, Іван Горайнович та ін. Як бачимо, серед названого духовного кліру чимало було пов'язано із Чернчицьким монастирем. Засновниками братства стали не тільки клірики, й особи шляхетського стану та міщани [6, с. 12-13].

Крім афонського паломництва, за дорученням митрополита Іова Борецького в 1624 р. відбулася його місія у Москву до царя Михайла Федоровича та патріарха Філарета. Під час неї він пропонував прийняти Русь, власне українські й білоруські землі, до складу Московської держави [10, с. 84]. Варто наголосити, що в той час чимало українських ісихастів, займаючись релігійно-політичною діяльністю, симпатизували Московії як «православному царству». Так, до Московії за «милостинею» їздили Афанасій Филипович, Іов Княгиницький, а Ісайя Копинський навіть мав план переселити багатьох православних українців до Московської держави. Згадуване посольство Ісакія Борисковича було в руслі саме такої політики.

Останні десятиліття життя Ісакія Борисковича пройшли, мабуть, у руслі «духовних розчарувань», адже у часи митрополита Петра Могили прагнення на зближення з Московією були змаргіналізовані. Митрополит зорієнтував православну Київську митрополію в західному напрямі. Він навіть йшов на радикальні зміни – запозичувати досягнення західної культури й ставити їх на службу Православній Церкві. В умовах прозахідноєвропейської культурно-релігійної політики Петра Могили, промосковськи налаштовані політичні ісихасти виявилися небажаними. Стосувалося це також й Ісакія Борисковича.

Так, у 1633 р. православним Луцьким і Острозьким єпископом став Афанасій Пузина, який отримав грамоту на єпархію від короля Владислава IV [6, с. 44-45]. Відтак Ісакію Борисковичу не залишалося нічого іншого, як відійти від справ. До того ж, наскільки можна судити, він був уже людиною похилого віку. Про останні роки життя Ісакія Борисковича ми не можемо нічого сказати конкретного. Очевидно, він доживав віку в Межигірському монастирі під Києвом, не виявляючи активності. Там він і упокоївся.

Стосовно релігійно-філософського, богословського творчого доробку Ісакія Борисковича, то, тут безсумніву варто відзначити, як вже аргументувалося вище, що він є ймовірним автором «Совітованія о благочесті» – твору, вписаного в збірник Луцького Хрестовоздвиженського братства під 1624 р., який пропагує ідеї «практичного ісихазму» [13, с. 328-336]. Цей твір, мабуть, був створений раніше. Зокрема, у ньому є низка згадок про історичні події, які дають відносно точно його датувати. Так, у цьому творі згадується Хотинська битва 1621 р. До того ж саме цей рік іменується «нинішнім». Є тут згадки й про деякі полемічні твори уніатів, зокрема про «Подвійну вину...» Веляміна Рутського, що побачила світ у 1621 р., а також про «Дискурс...» Іллі Мороховського, 1622 р. видання. Отже, твір писався в період гострого протистояння православних та уніатів, коли в 1620-1621 рр. Єрусалимським патріархом Феофаном була відновлена ієрархія Київської православної митрополії, що викликало різко негативну реакцію як з боку уніатів і католиків, так і світської влади Речі Посполитої [8, с. 81-82].

Сучасний дослідник ранньомодерної української політико-культурної еліти П. Кралуок, проаналізувавши цей твір, висловив думку, що автором «Совітованія о благочесті» був прихильник ісихазму, керівник Дерманського релігійно-культурного центру, соратник Івана Вишенського, афоніт Ісакій Борискович. Він таким чином аргументував цю гіпотезу: «Контекст твору дає можливість припустити, що автор «Совітованія...» мав значну практику чернечого життя. Свідченням цього є не лише його постійні заклики до релігійного самовдосконалення святителів, але й помітний інтерес до Афону, знання деяких руських афонітів. Ймовірно, він особисто знав Вишенського. Також є підстави вважати, що автор був знайомий із життям східних патріархів, оскільки посилається на їхній досвід, згадує їх, зокрема Мелетія Пігаса». Також цей дослідник вказує на те, що автор був пов'язаний із Луцьким Хрестовоздвиженським братством [8,

с. 86]. Усе це разом узяте й дає підстави говорити про авторство Ісакія Борисковича. Адже останній справді знав Олександрійського патріарха Мелетія Пігаса, Івана Вишенського, бував на Афоні. Він також, як уже говорилося, був одним із засновників Луцького Хрестовоздвиженського братства. До цих аргументів додамо ще таке: у «Совітованні...» згадується Кипріян, якого пропонується разом із Вишенським повернути з Афону в Україну. Відомо, що цей діяч працював під керівництвом Ісакія Борисковича в Дерманському релігійно-культурному центрі, займаючись перекладом богословських текстів із грецької мови [11, с. 142-144].

«Совітованіє...» варто розглядати як своєрідний маніфест українських політичних ісихастів. У ньому надається низка рекомендацій щодо того, як покращити діяльність Православної Церкви в Україні. Власне, ці рекомендації засвідчують, що автор намагається не відходити від православного традиціоналізму, демонструючи свою прихильність до ісихастського вчення.

Саме ж «Совітовання о благочесії» постає як низка практичних рекомендацій, які мають на меті зміцнити православ'я в Україні, зробити його конкурентним у змаганнях з католиками й уніатами. Він являє собою певний політико-релігійний маніфест на захист «чистоти» православної віри перед внутрішніми викликами й зовнішніми загрозами.

У «Совітованні...» йдеться про те, що Православна Церква на Русі має різні проблеми, пов'язані з введенням унії. На початку твору говориться, що Церква множитися і зростати буде, якщо святителі будуть добрі й дотримуватимуться Божих заповідей. І мають вони чинити добро не лише перед Богом, а й перед людьми [13, с. 328]. У праці прослідковується намагання з'ясувати причину проблем Православної Церкви в Україні. І головна з них, вважає автор твору, полягає в діяльності провідних ієрархів. Тут мимоволі пригадуються твори Івана Вишенського, де також говориться про те, що, мовляв, діяльність ієрархів-апостатів була чи не головною причиною унії. Відповідно, у «Совітованні...» осуджувалися єпископи, які пішли на унію з католиками.

Автор твору намагається з'ясувати причини їхньої уніатської зради. На перше місце серед них він ставить нерозумність (глупство). Далі йдуть – церковна неосвіченість (незнання тайн віри й благочестя), аморальність, прагнення наживи тощо. Тобто говориться, що єпископи жили не за церковними правилами й чинили гріх. Це, мов-

ляв, і стало головною причиною кризи Православної Церкви на Русі й введення унії. Адже, говориться у «Совітуванні...», недостойні єпископи мали прийняти покарання від Константинопольського патріарха. Щоб уникнути цього, вони й пішли на унію. Цими недостойними святителями у «Совітуванні...» називаються такі ієрархи, як Михайло Рогоза, Кирило Терлецький, Іпатій Потій, тобто ініціатори й промотори унії [13, с. 328].

За ним, святителі відновленої православної ієрархії повинні поводити себе інакше. Треба враховувати, що «Совітування...» писалося незадовго після Феофанового свячення, у 1621-1622 рр. Автор твору, схоже, вважав, що ця подія призведе до оновлення Київської митрополії. У ньому дається 24 поради, як покращити діяльність Православної Церкви на Русі, передусім на українських землях. У певному сенсі, це була програма православної реформації. Однак реформації на консервативних, ісихастських засадах.

Так, у ньому пропонувалося на єпископські кафедри ставити людей, які добре знають канони Православної Церкви. Зокрема, вони мають пильно читати «канони святих отців». Мають також суворо дотримуватися цих канонів і вести праведний спосіб життя. Також ці святителі повинні «вивергнути із себе всіляку нечистоту, гріх», мають покірно зносити «урази» як від своїх, тобто людей духовного звання, так і осіб світських. Також вони повинні постійно перебувати в молитвах, пості й тверезості, читати церковні книги [13, с. 329-330].

У творі засуджується практика симонії, коли священників ставили «на мзді». Натомість, говорилося в творі, треба ставити на ці становища розумних і достойних, враховуючи їхні духовні якості [13, с. 330].

Приділивши увагу священнослужителям, автор веде мову й про світських людей. Вони, як і особи духовні, мають викорінювати в собі гріх, несправедливість, всіляку нечистоту, фальш, злість, нещирість. Якщо буде вирішено творити молитви та піст, щоб «переслідування скінчилося» (мається на увазі фактичну заборону православ'я в Речі Посполитій), то це мають робити не лише духовні особи, а й світські [13, с. 330].

В «Совітуванні...» наголошується на тому, що треба любити Церкву Східну та її ієрархів. Однак це не має бути любов егоїстична, зорієнтована на власне спасіння, а жертвна, коли заради Церкви людина ладна віддати життя. Цікаво, що як приклад автор твору подає запорізьких козаків. Мовляв, вони йдуть на смерть, обороняючи віру

й землю. Робиться натяк, що завдяки козакам була отримана перемога під Хотиним у 1621 р. [13, с. 330-331].

Звісно, позиція автора «Совітовання...» була консервативною в питаннях культури й освіти. Наприклад, у творі йдеться про те, що треба вчитися на творах східних Отців Церкви, а не сприймати силогізми й писання «латинників» [13, с. 331]. Тут мимоволі пригадуються повчання Івана Вишенського, який теж був проти елементів західної освіти й закликав звертатися до традиційного для православ'я візантійського спадку.

Та все ж, незважаючи на консерватизм і традиціоналізм автора «Совітовання...», несприйняття й критику ним іновірців (католиків і протестантів), його позиція не була настільки жорсткою, як у Івана Вишенського чи Іова Княгиницького. Принаймі він не закликав утікати від світу в пустелю. Для нього видимий світ – це арена змагань між правдивою вірою та відступами від неї, тобто ересями. Щоб перемогти в цьому змаганні, потрібно вдосконалюватися – і не лише в плані індивідуальному, що роблять ченці-самітники, а й у плані колективному. Тому в «Совітованні...» пропонується низка заходів просвітницького й організаційного характеру. Зокрема, рекомендується постійно проводити синоди (зібрання) для осіб духовних, писати твори на захист православної віри й видавати їх, засновувати школи і братства, виголошувати в храмах проповіді тощо. Також від священнослужителів вимагалось читати релігійні книги та розмірковувати над їхнім змістом [13, с. 331]. Таке просвітництво не заперечувалося такими радикальними консерваторами як Іван Вишенський, проте воно фактично чи ігнорувалося, чи йому не надавалося особливого значення.

Водноас не слід переоцінювати це просвітництво. Воно фактично впливало з ісихастського розуміння, а не було результатом західних впливів. У «Совітованні...» пропонувалося залишити просвітництво у виключно православних межах. Там зустрічаємо, як уже вказувалося, заклик звертатися лише до мудрості східних Отців Церкви й не користуватися освітніми надбаннями західної культури.

Автор «Совітовання...» відстоює принцип соборності в управлінні Православною Церквою. Це виражається не лише в тому, що пропонується постійно скликати собори, а й у тому, що ієрархи мають прислухатися до думки «молодших і нижчих ступенем» [13, с. 332], тобто світських осіб. Хоча головна роль, зрозуміло, лишалася за ієрархами.

Дещо схожі речі відстоювали Іван Вишенський та інші політичні ісихасти, і це закономірно. Принцип соборності став актуальним для українських православних у їхній боротьбі з уніатами, оскільки він заперечував легітимність Берестейської унії. Адже більшість тих, хто прибув на Берестейський собор 1596 р., на якому мало вирішуватися питання єдності православних з католиками, був проти об'єднання. На противагу їм прихильники унії з православного табору й католики відкидали принцип соборності, апелюючи до принципу ієрархічності, оскільки більшість єпископів Київської митрополії прийняли унію.

У той час, коли писалося «Совітовання...», вималювався союз ієрархів Феофанового свячення й козацтва. Козаки захищали зброєю нововисвячених єпископів від репресій з боку влади, натомість представники єпископату православної Київської митрополії та їхні сподвижники захищали козацтво пером. Наприклад, з'явилися твори («Протестація» Іова Борецького, «Вірші на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного» Касіяна Саковича), в яких прославлялися українські козаки [7, с. 92-99]. Цю тенденцію бачимо й у «Совітованні...» Тут не лише говориться про козаків як про захисників православної віри й вітчизни. У творі пропонується заснувати православно єпархію «во Черкесіях» [13, с. 331]. Інакше кажучи, йшлося про створення окремої єпархії для козацьких країв. На жаль, цей проект так і не був реалізований. Однак, якби це вдалося зробити, то козацтво посилювало б свій вплив на релігійне життя України. І це могло б вплинути на подальший перебіг історико-політичних та соціокультурних подій.

Цікавим виявом «руської», власне української, свідомості в «Совітованні...» було те, що його автор пропонував відродити свято Андрія Первозванного. Говорилося, зокрема, про те, що цей апостол першим приніс християнство на Русь. «Андрієве хрещення» розглядалося як предмет гордості, адже Андрій Первозваний був першим єпископом Константинопольським, тобто першим вселенським патріархом. Проводилася думка, ніби Русь, завдячуючи цьому апостолу, який «став ногою на Київських горах», не пізніше інших земель і народів пізнала Христове вчення [13, с. 333].

У «Совітованні...» постійно зустрічаємося з консервативними підходами. Зокрема, це й апеляція до канонів, які були встановлені першими Вселенськими соборами християн, творів східних Отців Церкви, схилення перед авторитетом східних патріархів тощо. Для

цього твору притаманною є й так звана афонська зорієнтованість, що є цілком зрозумілим. Адже ймовірний автор «Совітовання...» певний час перебував на Афоні, мав можливість засвоїти афонські практики і використовував їх. У «Совітованні...», як уже зазначалося, було запропоновано повернути з Афону росів, тобто українців, котрі прославилися своїм благочестивим життям. Тут фігурують імена Кипріяна та Івана Вишенського. Водночас Афон розглядався як «школа духовності». Саме туди пропонувалося посилати людей із Русі-України [13, с. 333].

Висновки. Отже, філософсько-богословська спадщина Ісакія Борисковича та його культурно-просвітницька діяльність, що знаходилися під впливом ісихастських ідей, зробили його яскравою постаттю свого часу, так званим «практикуючим ісихастом». Саме ці ідеї, на його думку, повинні були врятувати Православну Церкву від внутрішніх проблем та зовнішніх асимілятивних загроз, поступово підвести її до православної реформації на консервативних засадах ісихазму. Модель «практикуючого ісихазму» Ісакій Борискович спробував втілити в організованому ним у Дермані спільножителю Свято-Троїцькому монастирі. Проте план створення в Дермані ісихастського релігійно-культурного центру повною мірою так і не був реалізований. Визначальною була його участь при створенні Луцького Хрестовоздвиженського братства, в діяльності якого також простежувалися ісихастські засади. Вони, зокрема, були представлені в програмі реформування Православної Церкви, яка знайшла вияв у праці «Совітованіє о благочестії». Саме в «Совітованні...» Афон розглядається як школа духовності, звідки інші православні мають черпати справжнє вчення, а основне прагнення кліру та духовенства Православної Церкви в Україні він убачав у майбутній реформі на засадах ісихазму.

Список використаних джерел:

1. Вишенський І. Твори. З книжної української мови перекл. В. Шевчук; передм. і приміт. В. Шевчука. Київ: Дніпро, 1986. 247 с.
2. Грушевський М. С. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. Київ: Либідь, 1995. Т. 5, кн. 2. 352 с.
3. Гуменюк С. Острозький традиціоналізм: етимологія української духовності. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. 1998. Вип. 19. С. 13–15.

4. Довбищенко М. В. Волинська шляхта в релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2008. 882 с.
5. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI- XVIII ст. Київ: Наук. думка, 1966. 251 с.
6. Кралюк П. Луцьке Хрестовозвиженське братство. Луцьк : Надтир'я, 1996. 54 с.
7. Кралюк П. Особливості виявів національної свідомості в українській суспільній думці другої половини XVI – першої половини XVII ст. Луцьк: Надтир'я, 1996. 132 с.
8. Кралюк П. «Совітованіє о благочестіи»: контекст, ідеї, автор. *Філологічні студії*. Луцьк, 1997. Вип. 2. С. 81–87.
9. Кралюк П. М., Якубович М. М. Василь Суразький: апологія православної традиції. Острог : Вид-во Національного у-ту «Острозька академія», 2011. 212 с.
10. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. Київ: Наук. думка, 1990. 192 с.
11. Острозька академія : енциклопедія / ред. колегія: І. Пасічник (голова), П. Кралюк (відповідальний редактор) та ін. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010. 512 с.
12. Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура і влада. – Київ: Темпора, 2011. 422 с.
13. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.): Тексти і дослідження. Київ: Наук. думка, 1988. 568 с.
14. Саух П. Ю. Філософська думка Острозького літературно-освітнього центру в контексті європейського культурного процесу. *Історичні традиції Волині: проблеми духовного відродження*. Рівне, 1993. С. 33-37.
15. Собчук В. Від коріння до корони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. Кременець : Кременецько-Почаївський історико-архітектурний заповідник, 2014. 508 с.
16. Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині. Друга половина XVI–XVII ст. Київ: Laurus, 2014. 510 с.
17. Стратій Я. Значення Острозького культурно-освітнього осередку для розвитку української духовної культури і філософської думки на зламі XVI–XVII ст. *Острозька давнина: дослідження і матеріали*. Львів, 1995. С. 90–97.
18. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. Київ: Laurus, 2012. 472 с.